२

सुभाषितानि-२

प्रस्तावना -

अतिथेः सत्कारः हि गृहस्थानाम् एकः महान् धर्मः। अतः सर्वैः गृहस्थैः एव स धर्मः पालनीयः। विधिः एव सर्वविधानां कार्याणां नियामकः वर्तते। परन्तु तद्विचिन्त्य कार्यार्थं प्रयत्नः न त्यक्तव्यः। आलस्यं हि मनुष्याणाम् एकः महान् शत्रुः। सर्वैः मनुष्यैः एव आलस्यं त्यक्तव्यम्। एतादृशानां नीतीनां ज्ञानं वयम् अस्य पाठस्य पठनेन प्राप्स्यामः। अपि च प्रकृतबन्धुम् अपि निर्णेतुं शक्नुमः अस्य पठनेन। अस्मिन् पाठे नव श्लोकाः वर्तन्ते। अस्य पठनेन महद् ज्ञानम् अर्जयामो वयम्। एतेन अवश्यम् एव अस्माकं महान् आनन्दः भविष्यति।

उद्देश्यानि -

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- अतिथिसत्कारविषयकं ज्ञानं प्राप्नुयात्।
- विधेः बलवत्त्वं जानीयात्।
- दुर्जनैः सह सङ्गात् कीदृशी अवस्था भवति - इत्यस्मिन् विषये ज्ञातुं शक्नुयात्।
- प्रकृतबान्धवलक्षणं जानीयात्।
- श्लोके स्थितानां पदानाम् अन्वयः केन प्रकारेण कर्तव्यः इति जानीयात्।
- श्लोकानां व्याख्या केन प्रकारेण कर्तव्या इत्यस्मिन् विषये ज्ञास्यति।

२.१) मूलपाठः -

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते।
छेत्तुः पार्श्वगताच्छायां नोपसंहरे द्रुमः॥१॥

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं
गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम्।
मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः॥२॥

षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता।
निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता॥३॥
आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कुर्वाणो नावसीदति॥४॥
यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः।
यदा किञ्चित् किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः॥५॥
शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ।
व्याधिर्भेषजसङ्ग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषं
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम्॥६॥
दुर्जनेन समं सखं वैरञ्चापि न कारयेत्।
उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम्॥७॥
उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥८॥
उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥९॥

२.२) इदानीं वयं मूलपाठम् अवगच्छाम

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं
गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम्।
मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः॥१॥

अन्वयः - शशिदिवाकरयोः ग्रहपीडनं गजभुजङ्गमयोः अपि बन्धनं, मतिमतां दरिद्रतां च विलोक्य मे मतिः (भवति) 'अहो! विधिः बलवान्' इति।

अन्वयार्थः - शशिदिवाकरयोः चन्द्रसूर्ययोः ग्रहपीडनं राहुणा ग्रसनं गजभुजङ्गमयोः हस्तिसर्पयोः अपि बन्धनं श्रृङ्गलेन मन्त्रादिना च संयमनं मतिमतां विदुषां दरिद्रताम् अकिञ्चनतां च विलोक्य दृष्ट्वा मे मम मतिः बुद्धिः (भवति) 'अहो! विधिः दैवं बलवान् प्रबलः सर्वनियामकम्' इति इत्याकारिका।

सरलार्थः - चन्द्रसूर्यसदृशदीप्तिमतोः अपि राहुणा ग्रासः भवति, हस्तिसर्पसदृशशक्तिमतोः अपि श्रृङ्गलेन मन्त्रादिना च बन्धनं भवति, सर्वशास्त्रज्ञाः महाज्ञानिनः अपि दरिद्राः भवन्ति - एतत्सर्वं दृष्ट्वा भाग्यम् एव सर्वनियामकम् इति मम मतिः वर्तते।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुतेऽ स्मिन् श्लोके दैवस्य बलवत्त्वं वर्ण्यते। समुद्रमन्थनात् परं प्राप्तम् अमृतं पातुं देवतावेषं धृत्वा राहुनामकः राक्षसः तत्र समागतः। परन्तु चन्द्रसूर्यौ तस्य स्वरूपं प्रकाशितवन्तौ, ततः विष्णुः स्वचक्रेण तस्य शिरश्छेदं कृतवान्, परन्तु अमृतपानकारणात् स न मृतवान्। अत एव चन्द्रसूर्ययोः उपरि द्वेषात् राहुः तयोः ग्रासं करोति इति पौराणिकी कथा वर्तते। अयं महान् आकाशः प्रातः सूर्यस्य उज्ज्वलरश्म्या उद्भासितः भवति। रात्रौ च अयं सूर्यास्तगमनात् परं पूर्णिमाचन्द्रमसः ज्योत्स्नया प्रकाशितो भवति। एवं सीमारहितं महान्तम् आकाशं यौ चन्द्रसूर्यौ प्रकाशेते, तादृशदीप्तिमतोः चन्द्रसूर्ययोः अपि राहुणा ग्रासः सम्भवति। एवम् एव महत्कायविशिष्टः सर्वान् नाशयितुं समर्थः गजः अपि सामान्यशृङ्खलेन बद्धः भवति, किञ्च, यस्य दंशनेन मृत्युः निश्चितः वर्तते, तादृशः महद्विषवान् सर्पः अपि मन्त्रबलात् बद्धः भवति। सर्वाणि शास्त्राणि पठितवन्तः, एवं महाज्ञानिनः विद्वांसः अपि कदाचित् अर्थोपार्जने असमर्थाः भवन्ति। तेषां सम्पूर्णं जीवनं दारिद्र्येण पूरितं भवति। एतत् सर्वम् एव दैवबलात् भवति। पूर्वजन्मनि कृतं यत् कर्म तदेव दैवम् इत्युच्यते। दैवं कदापि अन्यताकर्तुं न शक्यते। दैवम् एव सर्वकार्यनियामकं भवति।

व्याकरणविमर्शः -

१) शशिदिवाकरयोः - शशी च दिवाकरश्च शशिदिवाकरौ इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः, तयोः शशिदिवाकरयोः।

२) ग्रहपीडनम् - ग्रहेण पीडनम् ग्रहपीडनम् इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

३) गजभुजङ्गमयोः - गजः च भुजङ्गमः च गजभुजङ्गमौ इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः, तयोः गजभुजङ्गमयोः।

४) मतिमताम् - मतिः एषाम् अस्ति इति मतिमन्तः, तेषां मतिमताम्।

सन्धिकार्यम् -

१) शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनम् = शशिदिवाकरयोः + ग्रहपीडनम्।

२) गजभुजङ्गमयोपि = गजभुजङ्गमयो + अपि।

३) विधिरहो = विधिः + अहो।

प्रयोगपरिवर्तनम् - शशिदिवाकरयोः ग्रहपीडनं गजभुजङ्गमयोः अपि बन्धनं च मतिमतां दरिद्रतां विलोक्य मे मतिना (भूयते) 'अहो! विधिना बलवता (भूयते)' इति।

छन्दःपरिचयः - अस्मिन् श्लोके द्रुतविलम्बितच्छन्दः वर्तते।

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते।
छेत्तुः पार्श्वगताच्छायां नोपसंहरते द्रुमः॥२॥

अन्वयः - गृहम् आगते अरौ अपि उचितम् आतिथ्यं कार्यम्, द्रुमः पार्श्वगतात् छेत्तुः छायां न उपसंहरते।

अन्वयार्थः - गृहं भवनम् आगते समुपस्थिते अरौ शत्रौ अपि उचितम् योग्यम् आतिथ्यम् अतिथिसत्कारः कार्यं कर्तव्यम्, द्रुमः वृक्षः पार्श्वगतात् पार्श्वं छायाप्रदेशं गतात् छेत्तुः शाखाछेदकात् छायां न उपसंहरते न आकर्षति।

सरलार्थः - शत्रुः यदि कदापि अतिथिरूपेण गृहम् आगच्छति, तर्हि यथासाध्यं तस्यापि अतिथिसत्कारः अवश्यं कर्तव्यः। यथा वृक्षच्छेदकाः वृक्षच्छेदनेन क्लान्ताः सन्तः तस्य एव छिद्यमानस्य वृक्षस्य छायायाम् आश्रयं लभन्ते, तदा स वृक्षः तेभ्यः स्वछायां न आकर्षति।

तात्पर्यार्थः - अस्मिन् श्लोके आतिथ्यरूपगृहस्थधर्मविषये वर्णना क्रियते। आतिथ्यविषये तु शास्त्रेषु बहुत्र आलोच्यते। अतिथिदेवो भव - इत्यादिश्रुतिरपि तत्र प्रमाणम्। आतिथ्यं हि गृहस्थानाम् एकः महान् धर्मः। अयं धर्मः न पाल्यते चेत् महत् पापं जायते। अतिथिः यदि दुःखितः सन् गृहात् गच्छति, तर्हि स अतिथिः स्वस्य पापकर्मादिकं गृहस्वामिने प्रदाय, गृहस्वामिनः पुण्यं गृह्णाति। अतः अतिथिसत्कारविषये अवश्यम् एव सावधानेन भवितव्यम्। कदाचित् शत्रुः अपि यदि अतिथिरूपेण गृहं प्रति आगच्छति, तर्हि तं शत्रुं मत्वा अपमानः न कर्तव्यः। अतिथिवत् तस्यापि यथासाध्यं सत्कारः करणीयः। अयम् एव गृहस्थधर्मः। अस्य दृष्टान्तः यथा - वृक्षच्छेदकाः यदा वृक्षच्छेदनेन सूर्यातपेन वा क्लान्ताः भवन्ति, तदा ते आतपात् रक्षायै तस्य छिद्यमानस्य वृक्षस्य एव छायायाम् आश्रयं नयन्ति। परन्तु स वृक्षः तान् शत्रून् मत्वा तेभ्यः स्वछायां न आकर्षति। तान् अपि तच्छरणागतान् मत्वा आश्रयं यच्छति। एवं शत्रोः अपि अतिथिसत्कारः अवश्यं कर्तव्यः। अन्यथा गृहस्वामिनः पापं जायेत।

व्याकरणविमर्शः -

१) कार्यम् - कृधातोः ण्यत्प्रत्यये कार्यम् इति रूपम्।

२) आतिथ्यम् - अतिथेः इदम् इत्यर्थे अतिथिशब्दात् ष्यञ्प्रत्यये आतिथ्यम् इति रूपं भवति।

३) आगते - आपूर्वकात् गम्-धातोः क्तप्रत्यये पुंसि सप्तम्येकवचने आगते इति रूपम्।

४) छेत्तुः - छिद्-धातोः तृच्प्रत्यये षष्ठ्येकवचने छेत्तुः इति रूपम्।

५) उपसंहरते - उपपूर्वकात् सम्-पूर्वकात् च हृधातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने उपसंहरते इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

१) अपावपि = अरौ + अपि।

२) अप्युचितम् = अपि + उचितम्। (यण्-सन्धिः)।

३) पार्श्वगताच्छायाम् = पार्श्वगतात् + छायाम्। (श्चुत्व-सन्धिः)।

४) नोपसंहरते = न + उपसंहरते। (गुण-सन्धिः)।

प्रयोगपरिवर्तनम् - गृहम् आगते अरौ अपि उचितम् आतिथ्यं कुर्यात्, द्रुमेन पार्श्वगतात् छेत्तुः छाया न उपसंह्रियते।

छन्दःपरिचयः - अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः वर्तते।

षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता।
निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता॥३॥

अन्वयः - इह भूतिम् इच्छता पुरुषेण षड् दोषाः हातव्याः, निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः आलस्यं दीर्घसूत्रता।

अन्वयार्थः - इह अस्मिन् संसारे भूतिम् अभ्युदयम् इच्छता काङ्क्षता षड् दोषाः दुर्गुणाः हातव्या त्यक्तव्याः, निद्रा स्वापः तन्द्रा प्रमीला भयं भीतिः क्रोधः कोपः आलस्यम् अलसता दीर्घसूत्रता चिरक्रियता।

सरलार्थः - अस्मिन् जगति यः अभ्युदयं कर्तुम् इच्छति, तेन निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः आलस्यं किञ्च उदासीनता - एते षड् दोषाः त्यक्तव्याः। एतेषां त्यागात् परम् एव अभ्युदयः सम्भवः भवति।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके निद्रादीनां षण्णां दोषानां त्यागविषये कथ्यते। संसारे अस्मिन् यः पुरुषः उन्नतिं कर्तुम् इच्छति, तेन तु उच्यमानाः दोषाः अवश्यम् एव त्यक्तव्याः। ते दोषाः यथा - निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः आलस्यं दीर्घसूत्रता चेति। निद्रा अर्थात् अधिकस्वापः, रात्रौ यथासमयम् एव अस्माभिः निद्रा यापनीया, तदितरसमये तु कदापि स्वापः न करणीयः। तन्द्रा अर्थात् कार्यसमये निद्रायाः भावः। तन्द्रा तिष्ठति चेत् कार्यं न सिध्यति। एवं भयम् अपि अस्माभिः अवश्यम् एव त्यक्तव्यम्। भयकारणात् बहूनां कार्याणां सिद्धिः न भवति। एवम् एव आलस्यं तु मनुष्याणां शरीरस्थः महान् शत्रुः भवति। अलसाः जनाः कदापि स्वकार्ये सिद्धाः न भवन्ति। एवं कार्येषु दीर्घसूत्रता अपि एकः महान् दोषः। किञ्चित् क्षुद्रं कार्यम् अपि बहुसमयं व्याप्य करणस्य प्रवृत्तिः दीर्घसूत्रता इति उच्यते। अयं दोषः अपि अवश्यम् एव हातव्यः। एतेषु दोषेषु अस्माकं विजयलाभः भवति चेत् सर्वे मनोरथाः स्वयमेव सिध्यन्ति। परन्तु यः एतैः वशीभूतः भवति, सः तु अवश्यं विनाशं गच्छति। एतेषां दोषाणां त्यागात् परम् एव अभ्युदयः सम्भवः, अन्यथा न कदापि अभ्युदयः सम्भवति।

व्याकरणविमर्शः-

१) हातव्याः - हाधातोः तव्यप्रत्यये प्रथमाबहुवचने हातव्याः इति रूपम्।

२) इच्छता - इष्-धातोः शतृप्रत्यये तृतीयैकवचने इच्छता इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

१) पुरुषेणेह = पुरुषेण + इह.

२) हातव्या भूतिम् = हातव्याः + भूतिम्।

३) क्रोध आलस्यम् = क्रोधः + आलस्यम्।

प्रयोगपरिवर्तनम् - इह भूतिम् इच्छन् पुरुषः षड् दोषान् जह्यात् , निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः आलस्यं दीर्घसूत्रता।

छन्दःपरिचयः - प्रस्तुतः अयं श्लोकः अनुष्टुप्-छन्दोबद्धः वर्तते।

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कुर्वाणो नावसीदति॥४॥

अन्वयः - आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थः महान् रिपुः। उद्यमसमः बन्धुः नास्ति, कुर्वाणः न अवसीदति।

अन्वयार्थः - आलस्यम् अलसता हि मनुष्याणां मनुजानां शरीरस्थः देहस्थः महान् रिपुः महान् शत्रुः। उद्यमसमः उद्यमतुल्यः बन्धुः सखा नास्ति न विद्यते, कुर्वाणः कार्यं कुर्वन् जनः न अवसीदति दुःखग्रस्तः न भवति।

सरलार्थः - आलस्यं मनुष्याणां देहस्थः महान् शत्रुः, यः अनिष्टं जनयति। उद्यमवत् मनुष्याणाम् अन्यः बन्धुः न वर्तते। यः तु उद्यमशीलः पुरुषः, स कदापि विशादग्रस्तो न भवति।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके आलस्यस्यरूपदोषस्य निन्दा विधीयते। अस्मिन् जगति अलसाः जनाः बहवो वर्तन्ते। परन्तु इदम् आलस्यं हि एकः महान् शत्रुः। इदं हि अस्माकं शरीरे तिष्ठत् अस्माकं हानिं जनयति। आलस्यं वर्तते चेत् न कस्यचित् कार्यस्य सिद्धिः भवति। कार्यसाधने महान्तं विघ्नं जनयति इदम्। अतः ये कार्यसिद्धिम् इच्छन्ति, तैः अवश्यम् आलस्यं हातव्यम्। कार्यसिद्धये उद्यमः अत्यावश्यकः भवति। उद्यमशीला जनाः यत्किञ्चित्कार्यं साधयितुं शक्नुवन्ति। मित्रवत् कार्यसाधने महत्साहाय्यं करोति अयम् उद्यमः। सुप्तस्य सिंहस्य मुखे स्वयम् एव मृगः आगत्य न प्रविशति, मृगस्य मृगयणाय तु सिंहेन धावनादि-उद्यमः अवश्यं करणीयः। उद्यमशीलाः कदापि दुःखं न प्राप्नुवन्ति। अत एव कार्यसिद्धये सुखप्राप्तये च आलस्यं त्यक्त्वा अस्माभिः उद्यमः करणीयः।

व्याकरणविमर्शः-

१) शरीरस्थः - शरीरे तिष्ठति इति शरीरस्थः।

२) उद्यमसमः - उद्यमेन समः उद्यमसमः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

३) कुर्वाणः - कृधातोः शानच्प्रत्यये प्रथमैकवचने कुर्वाणः इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

१) नास्त्युद्यमसमः = नास्ति + उद्यमसमः।

२) कुर्वाणो न = कुर्वाणः + न।

३) नावसीदति = न + अवसीदति।

प्रयोगपरिवर्तनम् - आलस्येन हि मनुष्याणां शरीरस्थेन महता रिपुणा (भूयते)। उद्यमसमेन बन्धुना न भूयते, कुर्वाणेन न अवसीद्यते।

छन्दःपरिचयः - अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः वर्तते।

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः।

यदा किञ्चित् किञ्चित् बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः॥५॥

अन्वयः - यदा अहं किञ्चिज्ज्ञः, (तदा अहं) द्विप इव मदान्धः समभवम्, तदा सर्वज्ञः अस्मि इति मम मनः अवलिप्तम् अभवत्। यदा बुधजनसकाशात् किञ्चित् किञ्चित् अवगतम्, तदा मूर्खः अस्मि इति ज्वरः इव मे मदः व्यपगतः।

अन्वयार्थः - यदा यस्मिन् काले अहं किञ्चिद्ज्ञः स्वल्पज्ञानवान्, (तदा अहं) द्विपः गजः इव मदान्धः मदमत्तः समभवम् सञ्जातः, तदा तस्मिन् समये सर्वज्ञः निखिलज्ञानवान् अस्मि भवामि इति मम मे मनः चित्तम् अवलिप्तम् अभवत् गर्वपूर्णं जातम्। यदा यस्मिन् काले बुधजनसकाशात् पण्डितानां समीपात् किञ्चित् किञ्चित् स्वल्पम् अवगतम् ज्ञातम्, तदा तस्मिन् समये मूर्खः वालिशः अस्मि इति ज्वरः इव ज्वरवत् मे मम मदः औद्धत्यं व्यपगतः निर्गतः।

सरलार्थः - यदा मम किञ्चित् ज्ञानम् अभवत्, तदा अहं सर्वज्ञः अस्मि इति मत्वा अहं गजवत् मदमत्तः अभवम्। परन्तु पण्डितानां सकाशं गत्वा यदा तेषां ज्ञानं दृष्टवान्, तदा तदपेक्षया अहं महामूर्खः अस्मि इति ज्ञातवान्। तस्मिन् समये एव मम यत् औद्धत्यं सञ्जातम् आसीत् तत् निमिषेणैव निर्गतं जातम्।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके स्वल्पज्ञानलाभे सति एव जनानाम् यत् औद्धत्यं दृश्यते तद्विषये वर्ण्यते। अस्मिन् जगति कश्चित् जनः यदा किञ्चित् ज्ञानं लभते, तदा तस्य महान् अहङ्कारः भवति। गजः यथा मदमत्तः सन् सम्मुखे आगतान् सर्वान् स्वशुण्डया पादेन वा नाशयति , न कमपि सहते। तद्वत् स जनः अपि गुरूणां तथा अन्येषां सम्मान्यानां सम्मानं न करोति। सर्वैः सह दुष्टम् आचरति। स चिन्तयति यत् स सर्वज्ञः अस्ति, जगति न कस्यापि तदपेक्षया अधिकं ज्ञानं वर्तते। एवंरूपेण तस्य सम्पूर्णं चित्तं दर्पेण पूर्णं भवति। परन्तु स यदा विदुषां समीपं गच्छति, तत्र तेषां ज्ञानं च पश्यति, तदा तस्य अनुभवः भवति यत् एतदपेक्षया तस्य बहुस्वल्पं ज्ञानं वर्तते। तस्मिन् समये तस्य प्रकृतं मूर्खत्वं प्रकाशते। युक्तौषधसेवनेन रोगिणः ज्वरः यथा निमिषेणैव अपगच्छति, तद्वत् तस्य मदान्धस्य जनस्य अहङ्कारः सम्पूर्णतया विचूर्णं भवति। वस्तुतः किञ्चिज्ज्ञानलाभे सति मनुष्येषु यः अहङ्कारः उत्पद्यते, स एव विनाशस्य प्रधानहेतुस्वरूपः भवति। अतः ज्ञाने सत्यपि विनयः प्रशंसनीयः। तस्मात् ज्ञानलाभे सति कदापि अहङ्कारः न प्रकाशनीयः।

व्याकरणविमर्शः-

१) किञ्चिज्ज्ञः - किञ्चित् जानाति इति किञ्चिज्ज्ञः।

२) मदान्धः - मदेन अन्धः मदान्धः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

३) सर्वज्ञः - सर्वं जानाति इति सर्वज्ञः।

४) बुधजनसकाशात् - बुधाश्च ते जनाः बुधजनाः इति कर्मधारयसमासः। बुधजनानां सकाशः बुधजनसकाशः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्मात् बुधजनसकाशात्।

५) अवगतम् - अवपूर्वकात् गम्-धातोः क्तप्रत्यये अवगतम् इति रूपम्।

टिप्पणी

६) व्यपगतः - विपूर्वकात् अपपूर्वकात् च गम्-धातोः क्तप्रत्यये पुंसि व्यपगतः इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

१) किञ्चिज्ज्ञोऽहम् = किञ्चिज्ज्ञः + अहम्।

२) द्विप इव = द्विपः + इव।

३) सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तम् = सर्वज्ञः + अस्मि + इति + अभवत् + अवलिप्तम्।

४) मूर्खोऽस्मीति = मूर्खः + अस्मि + इति।

५) मदो मे = मदः + मे।

प्रयोगपरिवर्तनम् - यदा मया किञ्चिज्ज्ञेन, (तदा मया) द्विपेन इव मदान्धेन समभूयत, तदा सर्वज्ञेन भूयते इति मम मनसा अवलिप्तेन अभूयत। यदा बुधजनसकाशात् किञ्चित् किञ्चित् अवगतवान्, तदा मूर्खेन भूयते इति ज्वरेण इव मे मदेन व्यपगतेन (अभूयत)।

छन्दःपरिचयः - अस्मिन् श्लोके शिखरिणीछन्दः वर्तते।

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ।
व्याधिर्भेषजसङ्ग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषं
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम्॥६॥

अन्वयः - जलेन हुतभुक् वारयितुं शक्यः, छत्रेण सूर्यातपः, निशिताङ्कुशेन समदः नागेन्द्रः, दण्डेन गोगर्दभौ, भेषजसङ्ग्रहैः व्याधिः, विविधैः मन्त्रप्रयौगैः च विषम्। सर्वस्य शास्त्रविहितम् औषधम् अस्ति, (परन्तु) मूर्खस्य औषधं नास्ति।

अन्वयार्थः - जलेन वारिणा हुतभुक् अग्निः वारयितुं शामयितुं शक्यः शक्यते, छत्रेण सूर्यातपः भानोः चण्डता, निशिताङ्कुशेन तीक्षाङ्कुशेन समदः मदमत्तः नागेन्द्रः गजः, दण्डेन लगुडेन गोगर्दभौ गोरासभौ, भेषजसङ्ग्रहैः औषधङ्ग्रहैः व्याधिः रोगः, विविधैः नानाविधैः मन्त्रप्रयौगैः मन्त्रप्रयोगद्वारा च विषम्। सर्वस्य अखिलस्य शास्त्रविहितम् शात्रे उक्तं औषधं पथ्यम् अस्ति विद्यते, (परन्तु) मूर्खस्य अज्ञस्य औषधं पथ्यं नास्ति न वर्तते।

सरलार्थः - जलद्वारा अग्निः शामयितुं शक्यते, छत्रधारणेन सूर्यस्य आतपात् रक्षां प्राप्तुं शक्यते, तीक्षाङ्कुशेन मदमत्तहस्तिनः अपि बन्धनं कर्तुं शक्यते, दण्डप्रहारेण गौः गर्दभश्च शामयितुं शक्यते, औषधसेवनेन रोगः परिहर्तुं शक्यः, मन्त्रप्रयोगेण सर्पस्य विषम् अपि शामयितुं शक्यते। एवंरूपेण सर्वासां समस्यानां समाधानं शास्त्रे उक्तं वर्तते, परन्तु मूर्खस्य मूर्खत्वस्य परिहाराय न कश्चित् उपायः वर्तते।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके मूर्खाणां मूर्खत्वं निन्द्यते। मूर्खः जनः तु शात्रेषु सर्वत्र निन्दितः। पुत्रः मूर्खः भवति चेत् तस्य पिता जीवनस्य पदे पदे अपमानं सहते। तस्मात् एवम् उच्यते यत् पुत्रः जन्मनः परम् एव मृतः चेत् स्वल्पकालम् एव दुःखं भवति परन्तु मूर्खः पुत्रः जायेत चेत् सर्वदा एव स पितुः दुःखं जनयति। तस्मात् न कोऽपि पिता मूर्खं पुत्रं कामयते। अग्निः अधिकः भवति चेत् तत्र

जलक्षेपणेन तस्य अग्नेः शामनं कर्तुं शक्यते। सूर्यातपात् रक्षायै छत्रं धार्यते चेत् ततः रक्षा प्राप्तुं शक्या। हस्ती उन्मत्तः भवति चेत् तस्य सम्मुखे आगतान् सर्वान् स स्वपादेन नाशयति, परन्तु एवम् उन्मत्तस्य हस्तिनः अपि तीक्ष्णाङ्कुशेन बन्धनं कर्तुं शक्यते। दण्डप्रहारः क्रियते चेत् गोगर्दभादयः पशवः अपि स्ववशम् आगच्छन्ति। उत्तमवैद्यसकाशात् भेषजसेवनेन महान् रोगः अपि परिहर्तुं शक्यः भवति। विषधरसर्पस्य दंशनात् परं स दंशितः पुरुषः मृतप्रायः भवति चेदपि तदा मन्त्रप्रयोगेण तस्य विषस्य त्यागः कर्तुं शक्यः। एवंरूपेण जीवने सर्वासां समस्यानाम् एव समाधानं कर्तुं शक्यते। शास्त्रेषु तु सर्वविधसमाधानम् उक्तम् वर्तते। परन्तु सर्वसमस्या परिहर्तुं शक्यते चेदपि मूर्खत्वस्य परिहारः प्रयत्नशतेनापि कर्तुं न शक्यः।

व्याकरणविमर्शः -

१) सूर्यातपः - सूर्यस्य आतपः सूर्यातपः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

२) नागेन्द्रः - नागानाम् इन्द्रः नागेन्द्रः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। तस्य गजः इत्यर्थः।

३) निशिताङ्कुशेन – निशितः च असौ अङ्कुशः निशिताङ्कुशः इति कर्मधारयसमासः।

४) गोगर्दभौ - गौः च गर्दभः च गोगर्दभौ इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः।

५) भेषजसङ्ग्रहैः - भेषजानां सङ्ग्रहाः भेषजसङ्ग्रहाः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः, तैः भेषजसङ्ग्रहैः।

६) मन्त्रप्रयोगैः - मन्त्राणां प्रयोगाः मन्त्रप्रयोगाः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तैः मन्त्रप्रयोगैः।

७) शास्त्रविहितम् - शास्त्रेण विहितम् शास्त्रविहितम् इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

सन्धिकार्यम् -

१) शक्यो वारयितुम् = शक्यः + वारयितुम्। (विसर्ग-सन्धिः)

२) व्याधिर्भेषजसङ्ग्रहैः = व्याधिः + भेषजसङ्ग्रहैः। (विसर्ग-सन्धिः)

३) भेषजसङ्ग्रहैश्च = भेषजसङ्ग्रहैः + च। (विसर्ग-सन्धिः, श्चुत्व-सन्धिः)

४) विविधैर्मन्त्रप्रयोगैः = विविधैः + मन्त्रप्रयोगैः। (विसर्ग-सन्धिः)

५) सर्वस्यौषधम् = सर्वस्य + औषधम्। (वृद्धि-सन्धिः)

६) नास्त्यौषधम् = नास्ति + औषधम्। (यण्-सन्धिः)

प्रयोगपरिवर्तनम् - जलेन हुतभुजं वारयितुं शक्नुयात्, छत्रेण सूर्यातपम्, निशिताङ्कुशेन समदं नागेन्द्रं, दण्डेन गोगर्दभौ, भेषजसङ्ग्रहैः व्याधिम्, विविधैः मन्त्रप्रयौगैः च विषम्। सर्वस्य शास्त्रविहितेन औषधेन भूयते, (परन्तु) मूर्खस्य औषधेन न भूयते।

छन्दःपरिचयः - शार्दूलविक्रीडितम् इति छन्दःवर्तते अस्मिन् श्लोके।

दुर्जनेन समं सख्यं वैरञ्चापि न कारयेत्।
उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम्॥७॥

अन्वयः - दुर्जनेन समं वैरं सख्यं चापि न कारयेत्। उष्णः अङ्गारः करं दहति शीतश्च करं कृष्णायते।

अन्वयार्थः - दुर्जनेन खलेन समं सह वैरं शत्रुतां सख्यं मित्रतां चापि न कारयेत् सम्पादयेत्। उष्णः प्रदीप्तः अङ्गारः अलातम् करं तत्स्पृष्टं हस्तं दहति (अथ च)शीतश्च अनुष्णः च करं तत्स्पृष्टं हस्तं कृष्णायते कृष्णं करोति।

सरलार्थः - दुर्जनैः सह कदापि मैत्री अपि न करणीया, किञ्च शत्रुत्वम् अपि न सम्पादनीयम्। यतो हि उभयोः परिस्थित्योः एव स दुर्जनः हानिं जनयति। यथा उष्णः अङ्गारः हस्तस्य दाहं करोति, किञ्च स एव अङ्गारः शीतः भवति चेत् हस्तं कृष्णवर्णं सम्पादयति।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके दुर्जनानां निन्दा क्रियते। अस्मिन् जगति दुष्टा जनाः बहवो वर्तन्ते। जीवनस्य प्रायः सर्वमुहूर्ते एव दुष्टाः परिलक्ष्यन्ते। बहुवारम् अज्ञानवशात् ते अस्माकं हानिं सम्पादयन्ति। तेषां स्वभाव एव एवम् अस्ति यत् आदौ मैत्रीं सम्पादयति, ततः परं विश्वासं समुत्पाद्य अवकाशं प्राप्य महदनिष्टं जनयति। तस्मात् दुर्जनः समीपम् आगत्य साहाय्यादिकं कृत्वा सख्यं कर्तुं प्रयतते चेदपि ज्ञाने सति तैः सह कदापि मैत्री न करणीया। परन्तु मैत्री न करणीया इत्येतदर्थं तैः शत्रुत्वं सम्पाद्यते चेदपि अस्माकम् अनिष्टं भवति। दुर्जनैः सह कदाचित् दुष्टाचरणं क्रियते चेत् ते अवश्यं तत् मनसि संस्थाप्य भविष्यति हानिं जनयति। यथा अङ्गारः यदा तप्तः भवति तदा तस्य स्पर्शः क्रियते चेत् अवश्यं हस्तः दग्धः भवति, अपि स एव अङ्गारः यदा शीतः भवति, तदा तस्य स्पर्शः क्रियते चेत् हस्तः मलिनः भवति। तस्मात् हस्तरक्षायै अङ्गारस्य स्पर्शः एव न कर्तव्यः। तद्वत् सर्वदैव दुर्जनानाम् उपेक्षा कर्तव्या।

व्याकरणविमर्शः -

१) सख्यम् - सख्युः भावः सख्यम्।

२) कारयेत् - कृधातोः णिच्प्रत्यये विधिलिङि प्रथमपुरुषैकवचने कारयेत् इति रूपम्।

३) कृष्णायते - कृष्ण इव आचरयति इति कृष्णायते।

सन्धिकार्यम् -

१) वैरञ्चापि = वैरम् + चापि।

२) चापि = च + अपि।

३) उष्णो दहति = उष्णः + दहति।

४) चाङ्गारः = च + अङ्गारः।

प्रयोगपरिवर्तनम् - दुर्जनेन समं वैरं सख्यं चापि न कार्येत। उष्णेन अङ्गारेण करः दह्यते शीतेन च करः कृष्णाय्यते।

छन्दःपरिचयः - अनुष्टुप्-छन्दोबद्धः अयं श्लोकः।

उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥८॥

अन्वयः - यः उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे च राजद्वारे श्मशाने च तिष्ठति स बान्धवः (भवति)।

अन्वयार्थः - यः यः जनः उत्सवे विवाहादौ उत्सवसमये व्यसने विपत्तिकाले चैव दुर्भिक्षे अन्नाभावसमये राष्ट्रविप्लवे स्वदेशस्य अन्यराज्यकृताक्रमणसमये च राजद्वारे विचारालये श्मशाने शवदाहस्थाने च तिष्ठति धनादिना उपकरोति स बान्धवः यथार्थः बन्धुः भवति।

सरलार्थः - यः जनः विवाहादौ उत्सवसमये, विपत्समये, अन्नाभावसमये, युद्धसमये, विचारालये, दाहस्थाने च सर्वदैव सर्वस्यां परिस्थितौ एव हितम् इच्छति साहाय्यं करोति च स एव वस्तुतो बन्धुः भवति।

तात्पर्यार्थः - आलोच्यमाने अस्मिन् श्लोके प्रकृतबन्धुलक्षणम् उच्यते। अस्मिन् जगति जीवनपथि चलनसमये बान्धवाः तु बहवो लभ्यन्ते। परन्तु तेषु न सर्वे हितैषिणः भवन्ति। प्रायः जनाः एव स्वार्थस्य साधनाय मैत्रीं सम्पादयन्ति। सम्पूर्णे जगति स्वल्पाः एव प्रकृतबान्धवान् प्राप्नुवन्ति। जनानां सुखसमये बहव एव तस्य सुखस्य किञ्चिद्भागं प्राप्तुं मित्राणि भवन्ति, परन्तु तस्य एव जनस्य यदा विपत्कालः समापन्नः भवति, तदा सुखसमये आगतेषु तेषु बन्धुषु न कोऽपि साहाय्याय प्रयतते। अत एव शास्त्रेषु प्रकृतबन्धोः निर्णयस्य उपायः उक्तः। तद्यथा - यः विवाहाद्युत्सवसमये बन्धुना सह आनन्दं करोति, अपि च बन्धोः विपत्तिकाले युक्तमार्गं प्रदर्श्य साहाय्यं करोति, किञ्च बन्धोः यदा अन्नकष्टं भवति तदा अन्नदानादिना तस्य साहाय्यं करोति, एवं च अन्यदेशस्य राज्ञा यदा स्वदेशे आक्रमणं क्रियते, तदा प्राणरक्षायै वासस्थानदानेन यः बन्धोः साहाय्यं करोति, इत्थं च प्रतिपक्षेण केनचित् बन्धोः उपरि मिथ्यापवादः दीयते, तस्य विचारसमये सद्युक्तिदानेन तस्मात् अपवादात् रक्षां करोति, किञ्च परिवारस्य कोऽपि म्रियते चेत् श्मशाने दाहसमये तत्कार्यस्य सुष्ठुतया सम्पादनाय साहाय्यं करोति, स एव प्रकृतः बन्धुः भवति। परन्तु एवं बन्धुः तु साम्प्रतिकसमये विरल एव।

व्याकरणविमर्शः -

१) राष्ट्रविप्लवे - राष्ट्रस्य विप्लवः राष्ट्रविप्लवः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्मिन् राष्ट्रविप्लवे।

२) राजद्वारे - राज्ञः द्वारं राजद्वारम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तस्मिन् राजद्वारे।

३) तिष्ठति - स्थाधातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने तिष्ठति इति रूपम्।

सन्धिकार्यम् -

१) चैव = च + एव।

२) यस्तिष्ठति = यः + तिष्ठति।

३) स बान्धवः = सः + बान्धवः।

प्रयोगपरिवर्तनम् - येन उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे च राजद्वारे श्मशाने च स्थीयते तेन बान्धवेन (भूयते)।

छन्दःपरिचयः - अस्मिन् श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः अस्ति।

उद्यमेन न हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥९॥

अन्वयः - उद्यमेन कार्याणि सिद्ध्यन्ति, न (तु) मनोरथैः, सुप्तस्य सिंहस्य मुखे मृगाः न हि प्रविशन्ति।

अन्वयार्थः - उद्यमेन उद्योगेन कार्याणि अनुष्ठेयकर्माणि सिद्ध्यन्ति सफलानि भवन्ति, न (तु) मनोरथैः इच्छामात्रेण, सुप्तस्य शयानस्य सिंहस्य केसरिणः मुखे आनने मृगाः हरिणादयः न हि प्रविशन्ति यान्ति।

सरलार्थः - कार्यसाधनाय केवलम् इच्छा क्रियते चेदेव तत् कार्यं न सिद्ध्यति, तस्य साधनाय अवश्यम् उद्यमः करणीयः। यथा भोजनार्थं सिंहेन धावनं कृत्वा एव मृगस्य मृगयणं करणीयम्, शयानस्य सिंहस्य मुखे मृगः स्वयम् आगत्य न प्रविशति।

तात्पर्यार्थः - प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके पौरुषविषये वर्ण्यते। संसारेऽस्मिन् अलसाः जनाः तु अनुष्ठेयकर्मणः साधनाय इच्छामात्रं कुर्वन्ति, परन्तु आलस्यकारणात् तत्साधनाय न कञ्चित् उद्योगं कुर्वन्ति। ते चिन्तयन्ति यत् दैवम् एव सर्वकार्यसाधकं वर्तते, तस्मात् कार्यसाधनाय प्रयत्नकरणेन न कश्चित् लाभः भवति। यत् भाग्ये अस्ति प्रयत्नशतेनापि तत् अन्यथाकर्तुं न शक्यते। अतः दैवे विश्वासं संस्थाप्य कार्यसाधनविषये चिन्ता न कर्तव्या इति अलसानां मतिः। परन्तु पण्डितानां मतं तु भिन्नम् एव। तेषां नये इच्छामात्रेण न कस्यापि कार्यस्य सिद्धिः भवति, कार्यसाधनाय अवश्यम् उद्यमः करणीयः। पूर्वजन्मनि यत् कर्म कृतं तदेव दैवम् इत्युच्यते। तस्मात् दैवोपरि हस्तक्षेपः कर्तुं न शक्यः। अतः दैवविषये अचिन्तयित्वा सर्वैः उद्यमः कर्तव्यः। यथा कश्चित् सिंहः मृगं भक्षयामि इति विचिन्त्य यदि शयनं करोति, तर्हि स न कदापि मृगं भक्षयितुं शक्ष्यति, मृगभक्षणाय तेन धावनं कृत्वा एव मृगस्य मृगयणं कर्तव्यम्। तदनन्तरम् एव स मृगं भक्षयितुं शक्नोति।

व्याकरणविमर्शः -

१) मनोरथैः - मनसः रथाः मनोरथाः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, तैः मनोरथैः।

२) प्रविशन्ति - प्रपूर्वकात् विश्-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने प्रविशन्ति इति रूपम्।

प्रयोगपरिवर्तनम् - उद्यमेन कार्यैः सिद्ध्यते, न (तु) मनोरथैः, सुप्तस्य सिंहस्य मुखे मृगैः न हि प्रविश्यते।

छन्दःपरिचयः - अयं श्लोकः अनुष्टुप्-छन्दोबद्धः वर्तते।

पाठगतप्रश्नाः

१. गृहम् आगते अरौ किं कार्यम्?

२. द्रुमः कस्मात् छायां न उपसंहरते?

३. कयोः ग्रहपीडनं भवति?

४. कः बलवान् अस्ति?

५. पुरुषेण कति दोषाः हातव्याः? के च ते?

६. मनुष्याणां महान् रिपुः कः?

७. कः न अवसीदति?

८. किञ्चिज्ज्ञः जनः कीदृशः भवति?

९. यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहम्...इत्यादिश्लोके किं छन्दः वर्तते?

१०. जलेन कः वारयितुं शक्यः?

११. कस्य औषधं नास्ति?

१२. कीदृशः अङ्गारः करं दहति?

१३. कः प्रकृतो बान्धवः?

१४. कार्याणि केन सिध्यन्ति?

१५. कस्य मुखे मृगाः न प्रविशन्ति?

१६. क-स्तम्भेन सह ख-स्तम्भं मेलयत -

क-स्तम्भः	**ख-स्तम्भः**
१. आतिथ्यम्	क. षट्
२. दरिद्रता	ख. रिपुः
३. दोषाः	ग. रिपुः
४. बन्धुः	घ. निशिताङ्कुशेन
५. आलस्यम्	ङ. अरौ
६. नागेन्द्रः	च. शीतः अङ्गारः
७. करं कृष्णयते	छ. मतिमताम्
८.आलस्यं	ज. उद्यमः

पाठसारः

चन्द्रसूर्यसदृशदीप्तिमतोः अपि राहुणा ग्रासः भवति, हस्तिसर्पसदृशशक्तिमतोः अपि शृङ्गलेन मन्त्रादिना च बन्धनं भवति, सर्वशास्त्रज्ञाः महाज्ञानिनः अपि दरिद्राः भवन्ति - एतत्सर्वं दृष्ट्वा भाग्यम् एव सर्वनियामकम् इति ज्ञायते। शत्रुः यदि कदापि अतिथिरूपेण गृहम् आगच्छति, तर्हि यथासाध्यं तस्यापि अतिथिसत्कारः अवश्यं कर्तव्यः। यथा वृक्षच्छेदकाः वृक्षच्छेदनेन क्लान्ताः सन्तः तस्य एव छिद्यमानस्य वृक्षस्य छायायाम् आश्रयं नयन्ति, तदा स वृक्षः तेभ्यः स्वछायां न आकर्षति। अस्मिन् जगति यः अभ्युदयं कर्तुम् इच्छति, तेन निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः आलस्यं किञ्च उदासीनता - एते षड् दोषाः त्यक्तव्याः। एतेषां त्यागात् परम् एव अभ्युदयः सम्भवः भवति। आलस्यं मनुष्याणां देहस्थः महान् शत्रुः, यः महद् अनिष्टं जनयति। उद्यमवत् मनुष्याणाम् अन्यः बन्धुः न वर्तते। यः तु उद्यमशीलः पुरुषः, स कदापि विशादग्रस्तो न भवति। यदा जनः किञ्चित् ज्ञानम् प्राप्नोति, तदा अहं सर्वज्ञः अस्मि इति मत्वा स गजवत् मदमत्तः भवति। परन्तु पण्डितानां सकाशं गत्वा स यदा तेषां ज्ञानं पश्यति, तदा तदपेक्षया अहं महामूर्खः अस्मि इति ज्ञानं तस्य भवति। तस्मिन् समये एव तस्य यत् औद्धत्यं सञ्जातम् आसीत् तत् निमिषेणैव निर्गतं भवति।

जलद्वारा अग्निः शामयितुं शक्यते, छत्रधारणेन सूर्यस्य आतपात् रक्षा प्राप्तुं शक्यते, तीक्ष्णाङ्कुशेश मदमत्तहस्तिनः अपि बन्धनं कर्तुं शक्यते, दण्डप्रहारेण गौः गर्दभश्च शामयितुं शक्यते, औषधसेवनेन रोगः परिहर्तुं शक्यः, मन्त्रप्रयोगेण सर्पस्य विषम् अपि शामयितुं शक्यते। एवंरूपेण सर्वासां समस्यानां समाधानं शास्त्रे उक्तं वर्तते, परन्तु मूर्खस्य मूर्खत्वस्य परिहाराय न कश्चित् उपायः वर्तते। दुर्जनैः सह कदापि मैत्री अपि न करणीया, किञ्च शत्रुत्वम् अपि न सम्पादनीयम्। यतो हि उभयोः परिस्थित्योः एव स दुर्जनः हानिं जनयति। यथा उष्णः अङ्गारः हस्तस्य दाहं करोति, किञ्च स एव अङ्गारः शीतः भवति चेत् हस्तं कृष्णवर्णं सम्पादयति। यः जनः विवाहादौ उत्सवसमये, विपत्समये, अन्नकष्टसमये, युद्धसमये, विचारालये, दाहस्थाने च सर्वदैव सर्वस्यां परिस्थितौ एव हितम् इच्छति साहाय्यं करोति च स एव प्रकृतः बन्धुः भवति। कार्यसाधनाय केवलम् इच्छा क्रियते चेदेव तत् कार्यं न सिद्ध्यति, तस्य साधनाय अवश्यम् उद्यमः करणीयः। यथा भोजनार्थं सिंहेन धावनं कृत्वा एव मृगस्य मृगयणं करणीयम्, शयानस्य सिंहस्य मुखे मृगः स्वयम् आगत्य न प्रविशति।

किमधिगतम्

- गृहम् आगते शत्रौ अपि उचितम् आतिथ्यं करणीयम्।
- विधिः एव सर्वकार्यनियामकः वर्तते।
- निद्रादीनां षण्णां दोषाणां त्यागं विना अभ्युदयः न सम्भवति।
- उद्यमशाली पुरुषः कदापि दुःखग्रस्तः न भवति।

- दुर्जनः सर्वदा उपेक्षणीयः।
- उद्यमेन एव सर्वकार्याणां सिद्धिः सम्भवति।

पाठान्तप्रश्नाः

१) अतिथिसत्कारविषये संक्षेपेण आलोचयतु।

२) विधेः बलवत्त्वं यथाग्रन्थं प्रतिपादयतु।

३) किञ्चिज्ज्ञाने सति मनुष्येषु जायमानस्य मदस्य संक्षेपेण वर्णनां करोतु।

४) मूर्खस्य का स्थितिः - यथाग्रन्थं प्रतिपादयतु।

५) बान्धवलक्षणं यथाग्रन्थं वर्णयतु।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

१. उचितम् आतिथ्यम्।

२. पार्श्वगतात् छेत्तुः।

३. शशिदिवाकरयोः।

४. विधिः।

५. षट्। निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः आलस्यं दीर्घसूत्रता च।

६. आलस्यम्।

७. कुर्वाणः।

८. द्विप इव मदान्धः भवति।

९. शिखरिणी।

१०. हुतभुक्।

११. मूर्खस्य।

१२. उष्णः।

१३. यः उत्सवे व्यसने दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे राजद्वारे श्मशाने च तिष्ठति।

१४. उद्यमेन।

१५. सुप्तस्य सिंहस्य।

१६. १-ङ, २-छ, ३-क, ४-ज, ५-ख, ६-घ, ७-च, ८-ग।